

tyrki, wydanych w eleganckiej szacie graficznej przez Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, w opracowaniu prof. Jana Iluka, głównego tłumacza jego pism w ostatnim trzydziestoleciu (por. *Jan Chryzostom przeciwko judaizmowi i judaizantom*, w: „Przegląd Religioznawczy” 3/197:2000, 41-71; *Jana Chryzostoma „Rozprawa o antiocheńskich judaizantach” – dotąd zwana „Drugą mową przeciwko Żydom”*, w: „Przegląd Religioznawczy” 3/217:2005, 79-105; *Adversus Judaeos orationes I-VIII, Contra Judaeos et gentiles* oraz *Alia fragmenta contra Judaeos*, wszystkie w: J. Iluk, *Żydowska politeja i Kościół w Imperium Rzymskim u schyłku antyku*, t. 1, Gdańsk 2006, 53-270, 273-315 (= *ŻMT* 41, 326-364); *In Epistulam ad Galatas*, *ŻMT* 47, Kraków 2008; *In Epistulam ad Habraeos hom. XII-XIX*, „*Antiquitas Christiana*” 2:2009, 27-97; *In Epistulam I ad Corinthios hom. XXXIII-XXXIV*, *VoxP* 28:2008, t. 52/2, 291-315; *Ecloga I: De caritate*, *PG* 63, 567-580, w: *Miłość w czasach dawnych*, red. B. Możejko – A. Paner, Gdańsk 2008, 27-39; *In principum Actorum hom. II*, *VoxP* 29:2009, t. 53-54, 626-656; Jan Iluk, *O godnym życiu we wspólnocie. Antologia aforyzmów i didaskaliów św. Jana Chryzostoma*, Gdańsk 2005, ss. 242), kontynuującego owocnie tradycje tej sztuki po A. Zaleskim, J. Krystyniackim, T. Since, ks. W. Kani, wzbudzą zapewne zainteresowanie i zachęcą do lektury tego cennego dzieła nie tylko patrologów i znawców antyku chrześcijańskiego, ale także wielu badaczy historii i literatury starożytnej. Dziękujemy za przybliżenie tego wczesnochrześcijańskiego dzieła kulturze polskiej, która obok innych nielicznych krajów (Anglia – Oxford 1842; Francja – Bar-le-Duc 1864; Niemcy – BKV, Kempten 1874; USA – Buffalo-New York 1889; Rosja – Moskwa 1993; Rumunia – Iasi 2011) będzie mogła się pochwycić również jego pełnym przekładem.

ks. Stanisław Longosz – Lublin

Św. JAN CHRYZOSTOM, *Mowy do Antiocheńczyków o posągach*, przekład i komentarz Jan Iluk, Gdańsk 2017, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, ss. XXVI + 282.

Z wielką radością należy odnotować, że pod koniec roku 2017, nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, ukazał się pierwszy całościowy przekład polski cyklu dwudziestu jeden homilii autorstwa św. Jana Chryzostoma *Do Antiocheńczyków (O posągach)*, które w CPG figurują pod numerem 4330 i opatrzone są tytułem *Ad populum antiochenum homiliae I-21 (De statuis)*. Homilie te, jak jednoznacznie wskazują uczeni (por. *The Homilies of St John Chrysostom: Provenance. Reshaping the Foundations*, OCA 273, Rome 2005, 260), zostały wygłoszone w Antiochii w wielkim poście roku 387. Autorem przekładu jest wybitny znawca nauczania św. Jana Chryzostoma oraz tłumacz jego pism – Jan Iluk – profesor zwyczajny związany ze środowiskiem naukowym Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego, znany polskim Czytelnikom chociażby z przekładu

mów Jana Chryzostoma *Przeciwko judaizantom i Żydom* (*Adversus Judaeos orationes* 1-8, CPG 4327, tłum. w: tenże, *Żydowska politeja i Kościół w Imperium Rzymskim u schyłku antyku*, t. 1: *Jana Chryzostoma kapłana Antiochii „Mowy przeciwko judaizantom i Żydom”*, Gdańsk 2006, 57-270 = Św. Jan Chryzostom, *Mowy przeciwko judaizantom i Żydom. Przeciwko Żydom i Hellenom*, ŻMT 41, Kraków 2007, 57-226), czy nie tak dawno opublikowanych niezwykle interesujących i pouczających aforyzmów św. Jana Chryzostoma (tenże, *O godnym życiu we wspólnocie. Antologia aforyzmów i didaskaliów św. Jana Chryzostoma*. Wyboru z pism patriarchy Konstantynopola dokonał, ułożył i wstępem poprzedził Jan Iluk, Gdańsk 2015, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, ss. 242). Ze względu na brak wydania krytycznego tekstu greckiego mów *Ad populum Antiochenum* i różne propozycje ich „składu” (por. s. XVI), tłumaczenie obejmuje dwadzieścia jeden homilii i oparte jest na wydaniu przygotowanym przed prawie trzystu laty przez Bernadra de Montfaucona, a powtórnie wydanym ponad sto pięćdziesiąt lat temu przez ks. Jacquesa Paula Migne’a w PG 49: S.P.N. Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Opera omnia quae extant*, tomi secundi pars prior, Patrologiae graecae tomus XLIX, Parisiis 1859 lub 1862, 15-222. W tym miejscu warto nadmienić, że do tej pory w obiegu naukowym funkcjonowały całościowe przekłady polskie zaledwie czterech homilii – dwóch w tłumaczeniu Tadeusza Sinko (hom. 1, w: Św. Jan Złotousty, *Dwadzieścia homilij i mów*, Kraków 1947, 44-71; hom. 19, tamże, s. 72-87) oraz dwóch w przekładzie prof. Jana Iluka [hom. 17: *Jana Chryzostoma „XVII homilia o posągach”*, w: *Byzantina Europaea. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. M. Kokoszko – M.J. Leszka, *Byzantina Lodzensia* 11, Łódź 2007, 187-189 (wstęp), 189-198 (tekst: *O komisarzach, Ellebichosie – głównodowodzącym na Wschodzie i Cezariuszu – naczelniku administracji państwowej, wysłanych przez cesarza Teodozjusza celem osądzenia winnych obalenia posągów*); hom. 3: *Jana Chryzostoma homilia trzecia z cyklu 21 homilii „Do Antiocheńczyków o posągach”*, „*Christianitas Antiqua*” 6 (2014) 229-230 (wstęp), 231-246 (tekst)]. Ponadto istnieje kilkanaście polskich przekładów fragmentów zaczerpniętych z różnych homilii serii *Ad populum Antiochenum*, których szczegółowy wykaz i opis można odnaleźć w pracy Wojciecha Stawiszyńskiego *Bibliografia patrystyczna 1901-2016. Polskie tłumaczenia tekstów starochrześcijańskich pierwszego tysiąclecia*, Wydanie trzecie, rozszerzone, poprawione i zmienione, Tyniec 2017, 516-517 (numery: 11264-11287).

Omawiana publikacja składa się z trzech zasadniczych części. W części pierwszej zamieszczono *Wstęp* (s. VII-XIV), w części drugiej zawarty jest polski przekład dwudziestu jeden Chryzostomowych *Mów do Antiocheńczyków o posągach* (s. 1-248), zaś na trzecią część składają się następujące „elementy”: *Przykłady figur retorycznych i ich miejsce w „Mowach o posągach”* (s. 249-255), *Bibliografia* (s. 256-261), trzy indeksy (*Indeks biblijny*, s. 262-265; *Indeks imion i nazw geograficznych*, s. 266-267; *Indeks rzeczowy*, s. 268-279) i *Wykaz skrótów* (s. 281).

Wstęp przygotowany przez prof. Jana Iluka, poprzedza tekst zaczerpnięty z *Historii Kościoła* Sozomena, w którym starożytny historyk przytacza informację, jakoby umierający Libaniusz – jeden z najwybitniejszych mówców starożytnych – wyznaczył na swego następcę w szkole retoryki Jana Chryzostoma, „o ile go jeszcze nie zagarnęli dla siebie chrześcijanie” (HE VIII 2). Wypowiedź ta – chociaż z historycznego punktu widzenia zapewne niewiele ma wspólnego z prawdą, gdyż w roku śmierci Libaniasza († 395) Jan Chryzostom był już doświadczonym kapłanem (od 386) i trudno przypuszczać, aby Libaniusz nie wiedział o tym, że chrześcijanie już go „zagarnęli dla siebie” – jest interesującym świadectwem potwierdzającym zdolności retorskie Jana Chryzostoma dostrzeżone już w starożytności, i zapowiada, że Czytelnik sięgający po polski przekład *Mów do Antiocheńczyków o posągach*, będzie miał okazję do zapoznania się z „perłą nie tylko literatury chrześcijańskiej” (s. XII) oraz jednym z najwybitniejszych mówców kościelnych przełomu IV i V w.

Wstęp omawianej publikacji podzielony jest na pięć części. W pierwszej, noszącej tytuł *Antypodatkowa rebelia* (s. VII-IX), Autor omawia w telegraficznym skrócie bunt Antiocheńczyków wobec decyzji cesarza o nałożeniu dodatkowych podatków i sytuację zaistniałą w mieście po rzeczonych wydarzeniach. W drugiej części wstępu, zatytułowanej *Przebieg wydarzeń w Antiochii (między 25 lutego a 25 kwietnia 387 r.)* (s. IX-X), Autor – bazując na najnowszych opracowaniach dotyczących tego zagadnienia – w porządku chronologicznym (z podaniem dat dziennych), w sposób bardzo czytelny i przejrzysty przedstawia najbardziej prawdopodobną kolejność wydarzeń związanych z antiocheńską rebelią podatkową. Trzecia część wstępu nosi tytuł *Tragedia miasta w ujęciu Jana Chryzostoma* (s. XI-XV). W tej części pracy Autor słusznie zauważa, że w *Mowach do Antiocheńczyków o posągach* Chryzostom powiązał okoliczności rewolty podatkowej z naukami wielkopostnymi zaplanowanymi na ten czas. „Jan Chryzostom jest kapłanem, a nie politykiem, więc w naturalny dla niego sposób przenosi do biblijnego świata antiocheńskie okoliczności przyczyn, przebiegu i konsekwencji antypodatkowego buntu” (s. XIV). Dlatego w naukach tych podkreślał, że przerażeni mieszkańcy miasta mają Kościół za potężnego protektora, a biskup Flawian stojący na jego czele jest ambasadorem wstawiającym się za Antiocheńczykami przed obliczem cesarza. Z tego względu mieszkańcy miasta, niezależnie od przynależności konfesyjnej, powinni codziennie gromadzić się w katedrze biskupa Flawiana, by tam słuchać Boskich nauk. Przyczynę kar, jakie dotknęły miasto po rewolcie, Chryzostom widzi w niewłaściwym postępowaniu Antiocheńczyków, którzy odeszli od ideałów chrześcijańskich. Nieszczęścia te – jak mniema Chryzostom – zmuszą wszystkich do opamiętania i godnego życia. W tym kontekście złotousty kaznodzieja przypominał opowiadania biblijne mówiące o różnych nieszczęściach, które – dzięki zrządzeniom Bożej Opatrzności – miały szczęśliwe finały. Przywoływał zatem postać Jonasza, Hioba, trzech młodzieńców, Estery, czy sceny z Sodomy, by ukazać, że biblijne dramaty kończyły się szczęśliwie. W ten sposób kaznodzieja usiłował wlać nadzieję w serca przerażonych miesz-

kańców miasta. Czwarta część wstępu jest zatytułowana *Kolejność wygłoszenia homilii* (s. XV-XXI). Autor zaznacza, że istnieją różne propozycje rozmieszczenia kolejności homilii, a nie chcąc wchodzić w szczegóły tego tak bardzo skomplikowanego zagadnienia, przyjmuje w tej kwestii ustalenia Fransa van de Paverda (*St. John Chrysostom: The Homilies on the Statues. An Introduction*, OCA 239, Roma 1991, 205-363) uznając je za aktualnie obowiązujące. W tej części wstępu J. Iluk mówi też o różnych propozycjach „składu” cyklu homilii, i wyjaśnia, że ze względu na fakt, iż wszystkie propozycje rozszerzenia cyklu homilii *De statutis* za punkt wyjścia przyjmują skład zaproponowany w PG 49, 15-222, jego przekład obejmuje te właśnie homilie. Następnie Autor daje Czytelnikowi ważne narzędzie naukowe w postaci *Tablicy synchronistycznej 21 homilii De statutis*, w której znajdują się następujące informacje: a) data wygłoszenia homilii; b) kolejność homilii według F. van de Paverda; c) kolejność homilii według PG – dla ułatwienia identyfikacji homilii J. Iluk, w przypisach, podaje po grecku incipit każdej z nich; d) poruszane kwestie: 1) w odniesieniu do buntu, reakcji władz i Kościoła oraz 2) motywy Wielkopostne. Ostatnia – piąta część wstępu zatytułowana „*Mowy o posągach*” w bizantyjskich eklogach Teodora Dafnopaty (s. XXI-XXIII), jest świadectwem żywego i nieustannego zainteresowania twórczością Jana Chryzostoma i aktualnością jego pouczeń. Na końcu *Wstępu* Autor umieścił plan starożytnej Antiochii (s. XXIV) opracowany na bazie planu z pracy G. Downey’a (*A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, bez numeracji w części „Plates”), który niewątpliwie jest ułatwieniem dla Czytelnika w umiejscawianiu i śledzeniu wydarzeń związanych z rebelią podatkową. Warto zwrócić uwagę na małe niedociągnięcie edytorskie. Otóż na planie zaznaczony jest punk 13, a legenda do planu kończy się na opisie punktu 12.

Zasadniczą część recenzowanej pracy stanowi polski przekład dwudziestu jeden Chryzostomowych *Mów do Antiocheńczyków o posągach* (s. 1-248). Należy podkreślić, że prof. Jan Iluk doskonale poradził sobie z przekładem trudnego Chryzostomowego tekstu. Choć kaznodzieja z Antiochii posługuje się całą gamą figur retorycznych, a jego wywody są nieraz dość zagmatwane, skomplikowane i enigmatyczne, zaś zdania wielokrotnie złożone, to jednak tłumaczenie jest jasne, przejrzyste, komunikatywne i zrozumiałe. W przypisach do przekładu odnaleźć można nie tylko sigła biblijne wskazujące teksty, które Chryzostom przytacza lub parafrazuje, lecz także bardzo cenne uwagi Autora przekładu, który informuje np. o zastosowanych przez Antiocheńczyka figurach retorycznych, których jest mnóstwo (np. tylko w przekładzie *Mowy I*, noty nr 3, 14, 15, 16, 17, 26, 29, 52, 56, 58, 59 i 61), tekstach cytowanych w eklogach Teodora Dafnopaty (np. tylko w przekładzie *Mowy I*, noty nr 13, 41, 54, 57 i 62), oryginalnym brzmieniu pewnych terminów lub zwrotów greckich, które są trudne do przekładu lub mają specyficzne znaczenie w tekstach Chryzostoma (np. tylko w przekładzie *Mowy I*, noty nr 5, 8, 19, 20, 24, 37, 53, 55, 60).

Godne odnotowania jest też precyzyjne podawanie informacji o lokalizacji tłumaczonych tekstów w *Patrologia Graeca*: przy numerze mowy prof. Iluk po-

daje jej lokalizację w PG, a w toku przekładu, na marginesie, podaje też numery szpalt, na których znajdują się tłumaczone teksty. Tak precyzyjne dane niezwykle ułatwiają odnajdywanie tekstów greckich w PG i umożliwiają szybkie konfrontowanie przekładu z oryginałem.

Niekiedy jednak informacje te są błędne, np. przy *Mowie* dziesiątej, Autor przekładu podaje jej lokalizację: PG 49, 111-119 (s. 119), podczas gdy mowa ta obejmuje jeszcze część kolejnej kolumny (PG 49, 111-120), co zresztą wynika z niżej zamieszczonego przekładu, gdyż końcowa partia *Mowy* umieszczona jest już w kolumnie nr 120; podobnie jest z *Mową* jedenastą: w nagłówku jest PG 49, 119-127, a w rzeczywistości PG 49, 119-128, co też wynika z niżej zamieszczonego przekładu; z *Mową* trzynastą: w nagłówku jest PG 49, 135-143, a w rzeczywistości jest PG 49, 135-144, co też wynika z niżej zamieszczonego przekładu; z *Mową* czternastą: w nagłówku jest PG 49, 143-153, a w rzeczywistości jest PG 49, 143-154, co też wynika z niżej zamieszczonego przekładu;

Podobnie jest z numerami szpalt, które w rzeczywistości mogą być przesunięte o jeden czy dwa wiersze. Niekiedy też w przekładzie brak numerów szpalt, na których znajduje się tekst grecki, np. według informacji podanych w przekładzie *Mowy* drugiej, tekst kończy się na szpalcie 46, podczas gdy w rzeczywistości kończy się na szpalcie 48, czego przekład nie uwzględnia, a co jednak jest podane na początku *Mowy* (s. 20); podobna sytuacja jest w *Mowie* piątej (PG 49, 67-82), której tekst kończy się na szpalcie 81; *Mowie* szóstej (PG 49, 81-92), której tekst kończy się na szpalcie 91.

Przy *Mowie* czternastej omyłkowo podany jest na marginesie niewłaściwy numer kolumny rozpoczynającej tekst: jest 144 (s. 157), a powinno być 143, błąd ten jest ewidentny, gdyż następna, poprawnie numerowana kolumna oznaczona jest jako 144 (s. 158). Natomiast przy *Mowie* osiemnastej, zupełnie niepotrzebnie pojawia się na marginesie numer kolumny 188 (s. 210), gdyż tekst ten rozpoczął się już nieco wcześniej, co zresztą poprawnie jest odnotowane na poprzedniej stronie (s. 209).

Niewątpliwą zaletą omawianej publikacji jest stosowanie oryginalnego zapisu czcionką grecką nie tylko pojedynczych wyrażen i zwrotów greckich, lecz także całych passusów. Drukowanie greki, mimo coraz doskonalszych edytorów komputerowych nadal nastęrcza sporych trudności. W wielu współczesnych publikacjach ze względu na utrudnienia związane ze składem teksów, w których pojawiają się terminy greckie, stosuje się transliterację greki, co wprawdzie znacznie ułatwia skład, jednak świadczy o braku profesjonalizmu zarówno autora, jak i osoby dokonującej składu tekstu.

Bardzo dobrym pomysłem Autora przekładu jest konfrontowanie przekazanych przez Chryzostoma informacji dotyczących rewolty podatkowej z przekazami innych pisarzy starożytnych, głównie Libanusza, którego *Mowy* dotyczące opisywanego zdarzenia (*Mowa* XIX, XX, XXI, XXII i XXIII) prof. Iluk przytacza – co należy podkreślić – we własnym przekładzie.

Po przekładzie prof. Iluk umieścił *Przykłady figur retorycznych i ich miejsce w „Mowach o posągach”* (s. 249-255), w których zawarł egzemplifikację

w języku greckim aż 31 rodzajów figur retorycznych, którymi posługiwał się Jan Chryzostom wygłaszając mowy *Ad populum Antiochenum*. Dla Czytelnika niezaznajomionego ze starożytną retoryką ważne jest również skrótowe omówienie każdej z figur.

Zamieszczona w publikacji bibliografia jest bardzo starannie dobrana i dotyczy rewolty podatkowej. W dziale pierwszym: „Przekłady” (s. 256) prof. Iluk informuje o dziesięciu przekładach *Mów do Antiocheńczyków* (zarówno całościowych, jak i częściowych) w językach obcych: angielskim, francuskim, hiszpańskim, niemieckim, rosyjskim, rumuńskim i włoskim. Oczywiście zestaw ten nie jest kompletny, ale dla polskiego Czytelnika nie ma to większego znaczenia. Dział drugi: „Przekłady polskie” (s. 257-258) oparty jest na nieocenionej *Bibliografii patrystycznej* Wojciecha Stawiszyńskiego i zawiera szczegółowe zestawienie istniejących polskich przekładów zarówno całych mów jak i ich fragmentów. Zaś dział trzeci: „Opracowania” (s. 258-261) zawiera zestawienie 41 opracowań dotyczących rebelii podatkowej z 387 r.

Niezwykle cenne są też trzy indeksy (*Indeks biblijny*, s. 262-265; *Indeks imion i nazw geograficznych*, s. 266-267; *Indeks rzeczowy*, s. 268-279), które są dużym ułatwieniem dla Czytelnika poszukującego w tekście odniesień biblijnych, czy nazw własnych (imion i nazw geograficznych) lub też chcącego zaznajomić się z tematami poruszonymi przez Jana Chryzostoma w homiliach *Ad populum Antiochenum*.

Nie jest bez znaczenia, że książka została wydana niezwykle starannie i w atrakcyjnej szacie graficznej, co z pewnością jest zasługą Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego. Posiada też bardzo wysokie walory edytorskie. Jej układ jest przejrzysty, a wydrukowany tekst na papierze koloru écru jest dobrze czytelny. Warto zauważyć, że estetykę wydania uatrakcyjniają, umieszczone w nagłówkach ilustracje nawiązujące do sztuki starożytnej.

Pomimo niewątpliwych walorów recenzowanej publikacji trudno jest uznać ją za *opus perfectum*. W pracy można spotkać drobne niedociągnięcia redakcyjne (o niektórych wspomniano już wyżej) i błędy literowe. Dla ilustracji można podać następujące przykłady: s. XVI, jest „Pavarda”, powinno być „Paverda”; s. 69, jest „nigdy nie będę bał się śmierci”, powinno być: „nigdy nie będę bał się śmierci”; s. 94 (nota 368) – we wprowadzeniu do przekładu fragmentu *Mowy* Libaniosa Autor informuje, że jest to *Mowa* XXIII, a po tekście jest informacja, że cytat pochodzi z *Mowy* XXXIII; s. 98 – ostatnie zdanie punktu drugiego rozpoczyna się z małej litery; s. 124, jest „Epafrofyt”, powinno być „Epafrodyt” (gr. Ἐπαφρόδιτος); s. 116 – zdanie zakończone przypisem nr 477 nie jest zamknięte kropką; s. 127, jest „kiedy i za przyczyna kogo tak się stanie”, powinno być „przyczyną”; s. 154, jest „wymagają odpowiedniej opieki ze stronnych wskazanych postaci”, powinno być „ze strony”; s. 162, jest „Medianici”, powinno być „Madianici”; s. 165, jest „Z Bożą pomocą”, powinno być: „Z Bożą pomocą”; s. 196, nota 770, jest „cesarz, co jest oczywiste, wpadł gniew”, powinno być: „wpadł w gniew”; s. 217 – w cytacie z Jr 38, 17-23 dwa razy jest otwarty cudzy-

słów, a ani razu nie jest zamknięty; s. 226, jest „zwrócić się o obrażającego nas brata”, powinno być „**do** obrażającego nas brata”;

Można też spotkać drobne potknięcia gramatyczne. Przykładowo, mówiąc o bogactwie J. Iluk tłumaczy: „choćbyś **go** przykuł” (s. 27); powinno być: „choćbyś **je** przykuł”. Na s. 39 (nota 139) w przekładzie XIX *Mowy* Libaniasza znajduje się zdanie: „Nawet gdyby całe miasto dopuściło się przestępstwa, w Twojej naturze powinna być troska o **niego**”; powinno być: „o **nie**”; s. 58: „Grający na lirze, nie naciąga z nadto strun, nie chcąc **je** zerwać”, powinno być „nie chcąc **ich** zerwać”; s. 59: „Ogień objął ciała śmiertelne, ale **je** nie tknął”, powinno być „ale **ich** nie tknął”; s. 79: „Jeżeli dziecko każdego dnia chodzi do szkoły, a mimo to niczego się nie nauczyło, czyż przyjmujemy jego usprawiedliwienie, że każdego dnia tam **chodził**?”, powinno być „tam **chodziło**”; s. 90: „**Zwrócić** także uwagę na wielkoduszność młodzieńców”, powinno być „zwróć”; s. 106: „Gdybyś był najsłabszym ze wszystkich, będziesz **silniejsze** od każdego”, powinno być „będziesz **silniejszy**”; s. 115-116, pisząc o słońcu: „patrz w dół, oświetlaj ludzi, gdyż dla nich **zostałeś** stworzone”, powinno być „dla nich **został**”; s. 134: „Wobec tego, że serce jest naszym głównym organem, **którego** obdarzono mocą zapoczątkowania naszego życia”, powinno być „**który** obdarzono”; s. 160: „W tym zdarzeniu nie kryła się taka groźba; był tylko miód, po **którego** można sięgnąć palcem”, powinno być „po **który**”; s. 166: „bardziej przerażające jest nieokazywanie Bogu choćby takiej czci (jak człowiekowi) i pilnie spełniając cesarskie nakazy, deptać zesłane z niebios Boskie nakazy, o **których** troskę uważa się za zbędną”, powinno być „o **które**”; s. 167: „który otrzymamy z łaski miłosierdzia Pana naszego Jezusa Chrystusa, z Którego Ojcem i z Duchem Świętym, chwała dzisiaj i w przyszłości, i na wieki wieków. Amen”, powinno być „który otrzymamy z łaski i [w przekładzie pominięto spójnik *καί*] miłosierdzia Pana naszego Jezusa Chrystusa, z Którym Ojcu i Duchowi Świętemu...”; s. 181: „zdecydowanie odrzucamy **owe** złe przyzwyczajenie”, powinno być: „**owo** złe przyzwyczajenie”; s. 217, jest: „**które** używano w czasie nabożeństwa”, powinno być „**których** używano”.

W przekładzie pojawiają się też błędy ortograficzne: s. 80: „Gromadząc coraz więcej pieniędzy, **co raz** więcej požądamy”, powinno być „coraz”; s. 106: „Zapewne **nie raz** słyszałeś”, powinno być „**nieraz**”; s. 133: „Chodzi **oto**, aby...”, powinno być „**o to**”; s. 232: „nie prosisz Boga, jak tylko **oto**, żeby...”, powinno być „**o to**”.

Zdarzają się też błędy rzeczowe. Na s. 106 J. Iluk błędnie tłumaczy fragment Psalmu 124, 1: „Ci, którzy Panu ufają, są jak góra Synaj”. W oryginale nazwa wymienionej góry to *Σιών* (PG 49, 100), a zatem „Syjon”, a nie „Synaj”. W następnym zdaniu ów błąd jest powtórzony. Na s. 229 prof. Iluk błędnie tłumaczy liczebnik; jest „z pięciu dni robi się dziesięć, z dziesięciu **dwanaście**, z **dwunastu** sto”. W oryginale ten tekst brzmi następująco: „οὕτως αἱ πέντε γίνονται δέκα, αἱ δέκα εἴκοσι, αἱ εἴκοσι ἑκατὸν”. Zatem przekład tego fragmentu powinien brzmieć w sposób następujący: „z pięciu dni robi się dziesięć, z dziesięciu **dwadzieścia**, z **dwudziestu** sto”. Na s. 69, prof. Iluk pisze o ukamienowaniu Stefana,

podczas gdy w *Dziejach Apostolskich* jest mowa o Szczepanie (por. Dz 7, 54-60). Wprawdzie greckie imię Στέφανος tłumaczy się też jako Stefan, ale w polskiej terminologii eklezyjalnej diakona, który został ukamienowany zawsze nazywa się Szczepanem. Można też spotkać błędnie podane sigla biblijne, np. na s. 161, przypis nr 616 odsyła do Księgi Sędziów 31, 11. Okazuje się jednak, że Księga Sędziów składa się tylko z 21 rozdziałów. W lokalizacji tej dokonano przestawienia numerów rozdziału i wiersza: powinno być Sdz 11, 31, a nie Sdz 31, 11.

Chociaż przekład – jak już wspomniano – jest dość precyzyjny i zrozumiały, to jednak czasami pojawiają się niezręczne lub błędne tłumaczenia. **Niezręczne przekłady:** s. 109: „Abyście, spełniwszy wszystkie prorocze przepowiednie, otrzymali wieczne **wianki**, którymi będziemy wszyscy obdarzeni” – lepsze byłoby sformułowanie „wieńce”; s. 204: „Natomiast **strach Boży** ma obie właściwości” – lepiej byłoby: „bojaźń Boża”; s. 211: „nie ma nieprzyzwoitych widowisk, **końskich** wyścigów, nierządnic i miejskiego zgiełku” – powinno być „**konných** wyścigów”. **Przekłady błędne:** przykładowo zwrot ἀρέσκοντα θεῷ J. Iluk tłumaczy „komplementujący Boga” (s. 14, w. 16-17 od góry). Chociaż przekład taki jest poprawny, to jednak kontekst wypowiedzi wskazuje, że lepszy byłby przekład „podobający się Bogu” (por. znaczenia czasownika ἀρέσκω, w: Abramowiczówna I 323). Na s. 152-153 pojawia się zdanie: „Tak więc, we wszystkich sytuacjach trzymajmy się tych dwóch nakazów, a **niezbędnymi** będą (ὁ δεισόμεθα) inne pouczenia”. Wyrażenie οὐ δεισόμεθα zostało błędnie przetłumaczone i całkowicie zmieniło sens drugiej części zdania. Forma δεισόμεθα pochodzi od δέω, który przyjmuje znaczenia „musieć, potrzebować” (Abramowiczówna I 512). Zatem zdanie to powinno brzmieć: „Tak więc, we wszystkich sytuacjach trzymajmy się tych dwóch nakazów, a **nie będziemy potrzebować** innych pouczeń”. Na s. 159 (hom. 14, 1), w zdaniu „W innym miejscu: jeden zamierza odebrać odzież, drugi twierdzi, że pozwoli (οὐκ ἐπιτρέψειν)”, została pominięta partykuła przecząca οὐκ; powinno być: „W innym miejscu: jeden zamierza odebrać odzież, drugi twierdzi, że **nie** pozwoli”. Na s. 218, w cytacie zaczerpniętym z 2Krl 25, 4-7, została pominięta część zdania, przez co przekład stał się niezrozumiały: „Wyszedł król, mówi Pismo, w nocy drogą bramy, a Chaldejczycy otaczali miasto i wojsko chaldejskie puściło się w pogoń za królem [opuszczony tekst] Babilonu (Ἐξῆλθε γὰρ ὁ βασιλεὺς, φησὶ, νυκτὸς ὁδὸν πύλης, καὶ οἱ Χαλδαῖοι ἐκύκλουν τὴν πόλιν, καὶ κατεδίωξε δύναμις τῶν Χαλδαίων ὀπίσω τοῦ βασιλέως, καὶ κατέλαβον αὐτὸν, καὶ συνέλαβον τὸν βασιλέα, καὶ ἤγαγον αὐτὸν πρὸς τὸν βασιλέα Βαβυλῶνος)”. Zdanie to powinno brzmieć: „Wyszedł król, mówi Pismo, w nocy drogą bramy, a Chaldejczycy otaczali miasto i wojsko chaldejskie puściło się w pogoń za królem **i schwytali go, i uwięzili króla i przyprowadzili go do króla Babilonu**”.

Można jeszcze trafić na inne błędy, np. na s. XXI, prof. Iluk błędnie podaje rok narodzin Jana Chryzostoma (354). Wprawdzie jest to kwestia dyskusyjna, a konkretny rok wskazuje się tylko na podstawie różnych szacunków, jednak na ogół data ta nie wykracza poza rok 350. Najprawdopodobniej błąd ten jest tzw. literów-

ką, a nie błędem rzeczowym (jest „354” zamiast „344” lub „345”). Na s. 37, w nocie nr 129, zawarta jest informacja, że Chryzostom zredagował Homilie na List do Kolosan „po dwudziestu latach” od rebelii podatkowej w Antiochii, tj. w roku 399. W rzeczywistości homilie te zostały zredagowane dwanaście lat po rebelii, co też zostało w sposób właściwy odnotowane przez prof. Iluka na s. 49, w nocie nr 193. Przy tej okazji warto dodać, że w obu wspomnianych przypisach został – moim zdaniem zupełnie niepotrzebnie zdublowany – zacytowany ten sam tekst.

Podsumowując należy jasno stwierdzić, że recenzowana publikacja, pomimo podniesionych uwag krytycznych (mam wrażenie, że publikacja przygotowywana była w pośpiechu), jest niezwykle cenna i znacząco wzbogaca listę pism Jana Chryzostoma przełożonych na język polski. Jej pojawienie się na rynku księgarskim należy przyjąć z wielką radością i uznaniem. Dzięki niej Polska dołączyła do niezbyt liczного grona krajów posiadających pełny przekład mów *Ad populum Antiochenum* na języki narodowe. Prezentowany przekład jest wartościowy i godny polecenia nie tylko patrologom, filologom klasycznym czy historykom starożytności, lecz także homiletykom, kaznodziejom, studentom historii i teologii oraz wszystkim zainteresowanym szeroko rozumianym antykiem chrześcijańskim.

ks. Piotr Szczur – Lublin, KUL

KASIODOR Senator, *Variae*, tłum. Anna Kołtunowska: Przedmowa + księgi I-V i IX, oraz Robert Sawa: księgi VI-VIII i X-XII; rewizja przekładu i opracowanie: Monika Ożóg – Henryk Pietras SJ, *Źródła Myśli Teologicznej* 79 = *Synody i Kolekcje Praw* 11, Kraków 2017, Wydawnictwo WAM, ss. XXII + 1004.

„Do tej pory żaden z narodów europejskich nie mógł poszczycić się kompletnym przekładem zbioru *Variae* Kasiodora” – informują w pierwszych słowach Wstępu opublikowanego w połowie 2017 r. w Wydawnictwie Apostolstwa Modlitwy w Krakowie polscy tłumacze, którzy dokonali tego prawdopodobnie jako pierwsi w Europie, przekładając je w całości na swój narodowy język. Chodzi tu o rozłożony na XII ksiąg zbiór 468 różnych pism urzędowych, nazywanych domyślnie listami: *Variae [epistulae] – Różne listy*, autorstwa Flawiusza Magnusa Aureliusza Kasiodora (485-580), senatora i nadwornego sekretarza, który w imieniu okupujących Italię królów gockich prowadził państwową kancelarię i korespondencję. Księgi I-V zawierają listy pisane w imieniu Teodoryka Wielkiego, księgi VI-VII formularze dokumentów nominacyjnych na różne stanowiska w państwie, księgi VIII-IX listy w imieniu króla Atalaryka, księga X listy w imieniu królowej Amalasynty, króla Teodahada i króla Witigisa, księgi XI-XII urzędowe pisma samego Kasjodora w czasie sprawowania przez niego różnych urzędów państwowych, zwłaszcza prefekta pretorium. Wszystkie one są pisane wysoce sformalizowaną i zretoryzowaną, prawniczą, urzędniczą